

Válasz Balázs Péter, Halmai Péter és Mihályi Péter bírálatára

Nagyon köszönöm mindhárom bírálónak az észrevételeit és kritikáit, nagyra értékelem, hogy ennyi gondolatot és energiát fordítottak a munkámra. A három bírálatra külön válaszolok, de természetesen jelezni fogom mindenütt, ahol közös pontok vannak.

Válasz Balázs Péter észrevételeire

1. A bírálat elején Balázs Péter kiemelte az átfedést a CEU Press-nél megjelent könyvemmel, ami teljesen jogos észrevétel. Eredetileg azt akartam beadni nagydoktori pályázatnak. Mikor erre sor került volna, 2013 őszén először felfüggesztették az új pályázatok leadásának lehetőségét, majd szabály született arról, hogy rám nem vonatkozó kivételeken kívül kizárólag magyar nyelven lehet beadni nagydoktori pályázatot. Így született meg ez a most tárgyalt munka, ami jelentős részben az *Institutional Trust and Economic Policy* című könyvem fordítása, amiben aktualizáltam adatokat és eseményeket, egyes helyeken pedig rövidítettem, erre még kitérek.
2. Fontos eleme a bírálatnak a bizalomról szóló politikatudományi irodalom szelektív használata és az elmélet nem kellő mélységben történő kutatása, amit jelez az is, hogy sok régi forrást használok. A politikatudományi források korlátozott bemutatása egy jogos felvetés, és a bírálatok alapján már számomra is világos az, hogy érdemes lett volna alaposabban bemutatni azt az irodalmat, ami az intézményi bizalom operacionalizálását, mérését és gyökereit tárgyalja. A bizalom fogalmáról külön munkát lehetett volna írni, én a kutatásomban határozottan a következményeire koncentráltam. Mivel azonban a fogalommal kapcsolatosan sok észrevétel volt a bírálatokban, erre a kérdésre még visszatérek.

Az elméleti keret bemutatása kapcsán is igaz, hogy sok régi irodalmat is felhasználtam, és így a fejezet tűnhet elmélettörténeti áttekintésnek. Ez csak részben igaz, a cél az volt, hogy egy önálló elméletet alakítsak ki az intézményi bizalomról a második fejezetben. Az angol eredeti változatban ez a keret terjedelmesebben volt kifejtve, és a bizalom fogalmának fő elemeit érintő gondolkodásról szolgált

összefoglalóval: a bizalom eszerint egy másik szereplő jövőbeni cselekedetéről formált bizonytalan várakozás, ami racionális és nem racionális elemekből tevődik össze. Ebből a megközelítésből adódik a hangsúly a várakozások és bizonytalanság fogalmain és az ezt ellensúlyozó intézményi rendszeren. A régi irodalmak feldolgozását az indokolja, hogy a racionális várakozások irodalmába nem épült be számos olyan felismerés, ami a bizalom tárgyalásához fontos – ilyen például az alapvető bizonytalanság illetve a várakozások nem racionális forrásai. Ezekhez használtam olyan irodalmakat, amiket ma nem szokás hivatkozni, de ettől még lényegesnek érzem a mondandójukat¹.

3. Balázs Péter és a másik két bíráló is felvetette a *World Governance Indicators* (WGI) mutató használatát, mint a bizalom mérőszámát. A mutató hat elemből (politikai részvétel és elszámoltathatóság, politikai stabilitás és erőszakmentesség, kormányzati hatékonyság, szabályozási minőség, jogállamiság, korrupció visszaszorításának mértéke) áll össze, amiket részben együtt használtam, részben pedig kiemeltam a jogállamiság dimenzióját a zárófejezetben. Az indexek számos más felmérés eredményeit összegzik, és a számok az érdekeltek és hozzáértők (üzleti szereplők, ország-elemzők, nemzetközi civilszervezetek) vélekedését tükrözik a kormányzás minőségével kapcsolatosan – ami nem csupán a kormány tevékenységéről szól, hanem a különféle hatalmi ágak működésének együttes megítéléséről. Azért döntöttem emellett, mert véleményem szerint ez fejezi ki leginkább a rendszerszintű bizalmat, ami vizsgálatom tárgya. Az index további előnye, hogy 1996 óta rendszeresen publikálják, és több mint 200 ország van azonos módszertan alapján felmérve.

A bizalom alternatív mérőszámai a következők. 1. Általános bizalom, azaz a válasz arra kérdésre, hogy „általában mennyire lehet megbízni idegenekben?” Ezt azért nem használtam, mert nem ezt a típusú bizalmat vizsgálom, bár komoly irodalma van annak a kérdésnek, hogy az intézményi minőség nagyon erősen formálja az általános

¹ Fontos, hogy ezek az irodalmak nem csupán nekem tunk fel, a válság után például újra kiadták G. L. S. Shackle műveit a várakozásokról és a bizonytalanságról: G. L. S. (2010): *Uncertainty in Economics and Other Reflections*. Cambridge: Cambridge University Press.; Shackle, G. L. S. (2012): *Expectation in Economics*. Cambridge: Cambridge University Press. Bélyácz Iván több cikkében is foglalkozik a bizonytalanság és várakozások fogalmaival hasonló irodalmi háttérrel bár nem a bizalomra koncentrálna: Bélyácz Iván (2011): Kockázat, bizonytalanság, valószínűség. *Hitelintézet Szemle*, 10(4): 289-313.; Bélyácz Iván (2011): Egy különös pénzügyi válság rendhagyó tanulságai. *Hitelintézet Szemle*, 10(5): 465-480.; Bélyácz Iván (2012): Várakozások, bizonytalanság, valószínűség. Értékezés a kockázat számszerűsítésének korlátairól. *Közgazdasági Szemle*, 60(7-8): 749-780.

bizalmat. 2. Különbőféle intézményekbe vetett bizalom (parlament, kormány, rendőrség, bíróságok, pártok, média, egyházak, szakszervezetek, stb) illetve e mutatók valamely kombinációja. Ez egy lehetséges és gyakran használt irány, de számomra még mindig elégtelen, ha a rendszerszintű bizalmat elemzem – aminek része a többi intézménybe és a többi polgár jogkövetésébe (pl. adófizetés, szerződések kapcsán) vetett bizalom is. Halmai Péter részletesen rákérdezett a jogállamiság mutató használatára, a Neki adott válaszomban alaposabban bemutatam az egyéb intézményi bizalom mérőszámokhoz való viszonyt. 3. Korábbi munkáimban gyakran használtam az Eurobarometer Demokráciával való elégedettség mutatószámát, ami szintén jól kifejezi az általános bizalmat. Ezt a választást is nagyon sokan kritizálták, mint túl általános mutatót, ami nagyon érzékeny az aktuális hírekre. Ez részben igaz is, én ezúttal azért nem ezt használtam, mert a felmérése sokkal kevésbé rendszeres, mint a WGI-nek, illetve valóban nehezebb megmondani, pontosan mire gondolnak a válaszadók, mint a WGI dimenziói kapcsán.

Mindezzel nem kívánok amellet sem érvelni, hogy a WGI tökéletes mutató lenne, és számos kritikát lehet vele szemben felsorakoztatni a különbőféle dimenziók egymásra hatásától kezdve az aggregálás módszertanán át a nagyon eltérő országok összehasonlíthatóságáig. Ezekről a kritikáktól függetlenül ez a mutató nagyon széles körben használt a nemzetközi közgazdaságtudományi és politikatudományi kutatásokban, a kritikák pedig részben azt követően erősödtek fel, hogy számos nemzetközi szervezet a rangsorban történő javulást például a segélyek feltételévé tette. Az indexről így komoly vita folyik, védelméről a szerzői számos cikket írtak, amelyek az index módszertanról szóló weboldalon megtalálhatók².

Összességében elméleti és pragmatikus szempontok vezettek abban, hogy emellet a mutató mellett döntöttem, és egy ilyen nehezen megfogható fogalom kapcsán, mint a bizalom, minden alternatív számszerű mutató joggal kritizálható. A megoldást az jelenti, hogy az esettanulmányokban már sokkal alaposabb történeti, intézményi elemzéssel mutatom be a bizalom vagy bizalmatlanság gyökereit, ami országonként és régióként rendkívül eltérő lehet – Svédországban a jóléti állam jelentősen hozzájárul a bizalomhoz, míg a volt szocialista országokban a szocialista örökség jelentősen csökkent a bizalmat. Ezt nyilván nem tudja kimutatni a WGI. Éppen emiatt a

² A weboldal elérhető: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.aspx#doc>

disszertációmban a fogalom több szempontú megközelítésére törekedtem, ami biztosítja azt, hogy az eredmények nem fűgnek egy adott mutató használatától.

4. Balázs Péter észrevételeire írt válaszom végére hagytam a legfontosabb kérdést: mi következik szakpolitikai szinten ezekből az eredményekből? Ezzel a témával az EU válságkezelése kapcsán az elmúlt években sokat foglalkoztam. A pályázat leadása óta a globális pénzügyi válság kapcsán a válságkezelés sikereit és kudarcait kutattam, és ebben vizsgáltam a bizalom szerepét³. Ezek alapján az intézményi bizalom növelésére alapozott kormányzás egy megközelítési keret, amiből véleményem szerint sokszor egészen más következik, mint alternatív megközelítésekből. Három lehetséges alkalmazást emelek ki a válságok megelőzése és kezelése, illetve az euró-övezeti válságkezelés kapcsán.

A pénzügyi válságok megelőzése kapcsán ebből a megközelítésből valóban a jó kormányzás gondolata következik, ahogy Balázs Péter is írja, ami sokkal tágabb, mint a pénzügyi szabályozások kérdése. A jó kormányzás azért fontos, hogy a politikai hatalom ne legyen rákényszerítve arra, hogy folyamatosan rövid-távú eszközökkel vásárolja meg a népszerűségét. A válságok megelőzésének alternatív lehetősége az aktuális tünetek csillapítása. Először korlátok közé szorítjuk az állami eladósodást különféle egyenleg- és adósságszabályokkal. Ez még nyitva hagyja a háztartások eladósodásának lehetőségét, amit természetesen szintén lehet szabályozni, és be lehet szűkíteni. Ha azonban a népszerűséget még mindig csak a rövid-távú jólétet elősegítő intézkedésekkel lehet megvásárolni, akkor már a magántulajdon gyengítése és a tulajdonviszonyok átalakítása következik ebből a célból. A bizalomra alapuló kormányzás ehhez képest egy alternatíva, ami nem annyira idealisztikus, mint elsőre tűnik. Lengyelországban a Tusk kormány 2009-ben a Lengyelország 2030

³ A témában a disszertáció megírását követően a legfontosabb publikációim: Györffy Dóra (2015): "Austerity and Growth in Central and Eastern Europe: Understanding the Link through Contrasting Crisis Management in Hungary and Latvia." Megjelenés alatt: *Post-Communist Economies*. 27. évf. 2. sz.; Györffy Dóra (2014): "The Role of Expectations in Austerity Spirals: The Political Economy of Crisis Management in Ireland and Greece." *Acta Oeconomica*. 64. évf. 4. sz. 481-509. o. Györffy Dóra (2014): "Válság és válságkezelés Görögországban: A puha költségvetési korlát szerepe a gazdasági összeomlásban." *Közgazdasági Szemle*. 60. évf. 1. sz. 27-52. o. Györffy Dóra (2013): „Válságkezelés Európában: a gazdaságpolitika de-politizálásának kilátásai.” *Pénzügyi Szemle*, 58. évf. 2. sz. 123-135. o. Györffy Dóra (2014): „Bizalom és megszorító spirálok: Válságkezelés Görögországban és Lettországonban.” Megjelent: Katona Klára és Schlett András szerk.: *Fejlesztési stratégiák – finanszírozási alternatívák*. Budapest: Pázmány Press. 105-129. o. Györffy Dóra (2012): "Bizalmatlanság és gazdaságpolitika: hajlamok és ellenszerek." Megjelent: Muraközy László szerk.: *A bizalmatlanság hálójában. A magyar beteg*. Budapest: Corvina Kiadó. 56-81. o.

stratégiájában az állam iránti bizalom növelését tűzte ki, mint kiemelt stratégiai célt, és ennek megvalósításához az OECD segítségét kérték⁴. Az eredmény meglehetősen látványos, Lengyelország a 2007-es GDP 124 százalékát érte el 2014-re, és az ország megbecsült tagja az Európai Uniónak. Az elmélet szempontjából szintjén lényeges, hogy a bizalom (demokráciával való elégedettség) az Eurobarometer felmérései szerint megközelítette a 60 százalékot, ami azt jelenti, hogy a politikai osztály egyre kevésbé rabja a rövid-távú szavazatvásárlás kényszerének, azaz lehetővé vált távlatos politikát folytatni.

A második alkalmazás a költségvetési kiigazítások összetétele kapcsán kerülhet elő. Erről sokat írok a disszertációban a kiadás-oldali kiigazítás távlatos szempontjait hangsúlyozva. Azonban nyilvánvalóan az sem mindegy, hogy a kiadásokat hol csökkentik. A bizalmat legalább megtartó, sikeres kiigazításokban a méltányosság kérdése fontos szerepet játszott. A disszertációban és korábbi munkáimban is bemutattam a svéd esetet, ahol a nyugdíjakat nominálisan is csökkentették, mindaddig, amíg az államadósság el nem ért egy bizonyos szintet. Írországban a kiigazítást úgy állították össze, hogy minél progresszívebb legyen, azaz ne a legszegényebbek viseljék a legtöbb terhet. Callan et al.⁵ elemzése alapján az ír kiigazítás volt messze a legprogresszívebb – és a legsikeresebb is, mint utólag látjuk. Lettországban szintén a méltányosság szempontja játszott szerepet abban, hogy a rendkívül alacsony szociális kiadásokat a válságkezelés idején tudatosan növelték, és a megszorításokat az állami ügynökségek megfelezésével és szerkezeti reformok révén valósították meg. Ezen országok kapcsán az is lényeges, hogy bár az intézményi bizalom a válság idején jelentősen visszaesett, ez a csökkenés időszakosnak bizonyult. Az intézményrendszer iránti bizalom teljes összeomlása (pl. Görögország) ott figyelhető meg, ahol a válság kezdetén a válságkezelést rövid-távú politikai szempontok (és az állami szektor megkímélése) alapján próbálták végezni, ami egyértelműen kudarcba fulladt, majd ezt követően egy olyan megszorító politikára kényszerültek rá, ami egyedülálló az OECD országokban az elmúlt 40 évben.

⁴ Ld. OECD (2013): *OECD Public Governance Reviews Poland: Implementing Strategic-State Capability*. Paris: OECD.

⁵ Callan, Tim, Claire Keane, Michael Savage and John R. Walsh (2012): "Distributional Impact of Tax, Welfare and Public Sector Pay Policies: 2009-2012." In: Duffy, David, Joseph Durkan and Cormac O'Sullivan eds.: *Quarterly Economic Commentary Winter 2011/Spring 2012*. Dublin: Economic and Social Research Institute, pp. 47-55. Available: <http://www.esri.ie/UserFiles/publications/QEC2011Win.pdf>

Harmadik alkalmazásként említem az euró-övezeti válság kérdését. Ennek kapcsán nagyon elterjedt az a nézet, hogy beruházási és nem megszorítási politika szükséges, az alacsony keresletet laza monetáris politika révén kell növelni, illetve az országgkockázat kezeléséhez közös európai kötvénykibocsátás szükséges. Ha a bizalomra alapuló kormányzás szempontjából gondoljuk végig a történetet, akkor észrevevessük annak veszélyét, hogy ezek az alapvető problémákat nem oldják meg, viszont nagyon komoly veszélyekkel járnak – többek között hozzájárulhatnak a gyenge intézményrendszer és a rövid-távú megoldások fennmaradásához. Mivel a szerkezeti reformok külső kikényszerítésének komoly korlátai vannak (ld. Görögország) európai célként a piaci fegyelem erősítésére lenne szükség, azaz hogy a pénzügyi piacok minél pontosabban árazzák a kockázatokat, mikor hiteleznek illetve az euró-övezeten belül is lehetőség legyen a rendezett csődre. Ez csökkentené az övezetben az erkölcsi kockázatot (azt a helyzetet, amikor a kockázatokat és a hasznokat nem ugyanaz a szereplő vállalja), biztosítaná az eladósodás korlátait illetve ösztökélhet egy országot arra, hogy felelős és kiszámítható gazdaságpolitikát folytasson, ami egyben az intézményrendszer megerősítését is jelenti. Azaz sokkal erőteljesebben kellene törekedni az Egyesült Államokban is jellemző nincs kimentés elvének érvényesítésére. A ciprusi válságkezelés és a bankunió tervei már jól láthatóan ebbe az irányba mutatnak.

Válasz Halmai Péter bírálatára

1. Az intézményrendszer értelmezése. Magától értetődik, hogy nem lehet leszűkíteni az intézményrendszer fogalmát a formális, állami szabályozásokra. A formális jogrendszer mögött mindenütt ott állnak az informális intézmények, erkölcsök, szokások és hagyományok, melyek segíthetik vagy gátolhatják a formális intézmények működését. A két szint folyamatosan hat egymásra – az informális intézmények változása kikényszerítheti a változást a formális intézményrendszerben, míg a formális intézményrendszer formálja, alakíthatja az informális intézményeket. A disszertációmban valóban elsősorban a formális intézményekre koncentráltam, melynek magyarázata az, hogy komplex, heterogén társadalmakban milliónyi szereplővel, ahol rendkívül eltérő informális normák lehetnek különféle csoportok között, a közös vonatkoztatási pontot elsősorban a formális jogrendszer jelenti, mely

mögött ott áll az állam erőszakhoz való monopóliuma. Ez azt jelenti, hogy egymást nem ismerő szereplők között is létrejöhet kockázatokkal járó egyszeri együttműködés, amennyiben bíznak abban, hogy a formális intézmények visszatartó erővel bírnak a bizalommal való visszaélés lehetőségének mérlegelésekor. Az intézményrendszerbe vetett bizalom fogalmával többek között arra utalok, hogy a kockázatot vállaló fél számára mennyire megbízható az állam ígérete azzal kapcsolatosan, hogy pártatlan módon, mindenki számára biztosítja a magántulajdon védelmét és a szerződések kikényszerítését illetve mit gondol arról, hogy a többi állampolgár mit gondol ezzel kapcsolatosan, azaz mennyire formálja a másik fél viselkedését a szabály. Utóbbi kapcsán megkerülhetetlen az a kérdés, hogy mennyire tekintik legitimnek az adott szabályt, ami részben valóban függ attól, hogy mennyiben felel meg a szabály az informális normáknak. A disszertációban ez a dimenzió implicit módon megjelenik a WGI Jogállamiság indexében, amiről még szó lesz, illetve a szocialista rendszer örökségének vizsgálatakor is. Ezekről függetlenül az informális intézmények szerepét közvetlenül valóban nem vizsgálom, hanem a formális intézmények iránti bizalom egyik meghatározó változójának tekintem.

2. Az euró-övezeti csatlakozás horgonyszerepével kapcsolatos szkepticizmusról, mely Mihályi Péter bírálatában is felmerült kérdésként. A disszertációban ezzel kapcsolatosan három leíró (nem normatív) jellegű állítást tettem. 1. Míg az EU közép- és kelet-európai tagállamaiban az Európai Unió csatlakozást szinte teljes társadalmi és politikai konszenzus övezte, ez az euró kapcsán messze nem elmondható. Ez azt jelenti, hogy a kormányokat nem büntetik a választók azért, ha nem vezetik be az eurót (ellentétben Dél-Európával, ahol a társadalom elvárta az euró bevezetését). Emiatt pedig a politikusoknak nincs komoly motivációjuk arra, hogy felvállalják a feltételek teljesítésével járó esetleges népszerűség-csökkenést. 2. Különösen akkor igaz ez akkor, hogyha az euró bevezetésétől várt előnyök egy része (pénzügyi piacok elérhetősége, hitelesség növekedése, alacsonyabb kamatok) már a bevezetés lebegtetése során is megjelenik. 3. A pénzügyi válság tapasztalatai alapján elmondható, hogy az euró-övezeten belül is lehet válságba kerülni és kívül is lehet jól teljesíteni, azaz az euró használata nem önmagában határozza meg a teljesítményt. Disszertációmban amellet érvelek, hogy az euró-övezeten belül és kívül is

megkerülhetetlen a távlatos döntéshozatal gyakorlata, ami jelentős részben a rendszerszintű bizalom függvénye.

Normatív szempontból teljesen egyetértek Halmai Péterrel és Mihályi Péterrel abban, hogy Magyarországnak érdeke az euró bevezetése mind gazdasági mind pedig politikai szempontokból. Ebben a kérdésben nehéz lett volna újdonságot mondanom, hiszen szinte a teljes magyar közgazdász szakma így látja, ahogy ez meg is jelent a *Közgazdasági Szemle* 2012. júniusi különszámában. Az én értelmezésemben az euró bevezetése a stabil pénz melletti elköteleződést jelenti, azaz lemondást az árfolyam leértékelésének lehetőségéről, ami egy viszonylag fájdalommentes, rövid-távú kiigazítási eszköz. Ahhoz, hogy egy ország sikeres legyen az euró-övezetben szükségesek a távlatos döntések, és az alternatív kiigazítási mechanizmusok megerősítése. Az állításom az, hogy a távlatos gazdaságpolitika melletti belső elköteleződés az elsődleges, és ehhez valóban lehet nagyon hasznos horgony az euró. Leginkább ez Szlovákiában működött, ahol az euró bevezetése a 2006-os kormányváltás után is biztosította a pénzügyi fegyelem fennmaradását. Magyarországon ez az elköteleződés hiányzik, a politikai vezetés nem kíván lemondani az árfolyam leértékelésének lehetőségéről, és a társadalom ezt nem is kéri rajta számon. Azt gondolom, hogy mindez nem ellentétes a disszertáció fő mondandójával, hanem annak egy fontos illusztrációja.

3. Halmai Péter is felvetette a WGI mutató alkalmasságát arra, hogy a bizalmi szintet mérje. Erre a Balázs Péternek adott válaszban már részben kitértem. Halmai Péter kiemelte a záró fejezetben a jogállamiság index használatát a fejlettségi szint alakulása kapcsán, és azt jelezte, hogy a magas és alacsony bizalmi szintre való felosztás módszere egy egyszerű küszöbérték (90%) alapján vitatható. Ez kétségtelenül igaz, azonban a következőkben amellettt érvelek, hogy más, alaposabb mutatószám használata nem hozott volna jelentősen más besorolást.

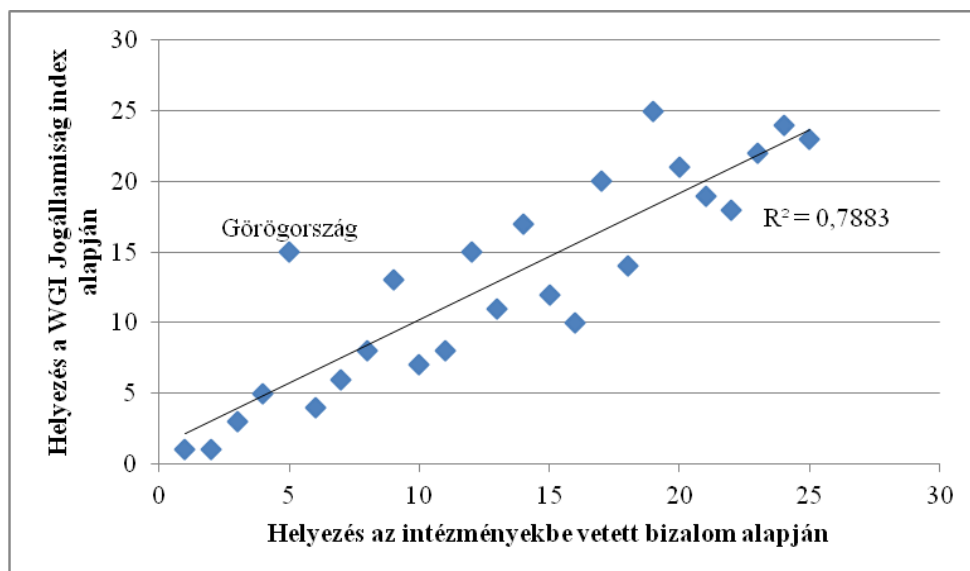
Az intézményi bizalom egy alternatív mérőszáma a különféle kiemelt intézményekbe vetett bizalom aggregálása: bizalom a politikai pártokban, a parlamentben, a bíróságokban és jogrendszerben, illetve a rendőrségben⁶. Ehhez képest az általam

⁶ A nemzetközi irodalomra hivatkozva ezt a mutatót használja az intézményi bizalom meghatározására Medve-Bálint Gergely és Boda Zsolt (2014): The Poorer You Are, the More You Trust? The Effect of Inequality and Income on Institutional Trust in East-Central Europe. *Czech Sociological Review*, 50(3): 419-453.

használt jogállamiság mutató azt mutatja be, hogy mekkora a bizalom a társadalom szabályaiban, különösen a szerződések kikényszerítésében, a tulajdonjogokban, a rendőrségben, a bíróságokban, illetve milyen valószínűsége van a bűncselekményeknek és az erőszaknak.

A 7. fejezetben a 2004-es év WGI mutatóját használtam, és erre az évre rangsoroltam az országokat az intézményi bizalom mérőszáma alapján is, mely az Eurobarometer abban az évben készített felméréséből származik (*Standard Eurobarometer No. 62*)⁷. A 2004-es adatok alapján a két különböző mutató által felállított rangsor között nagyon szoros korreláció látható:

A WGI jogállamiság és az intézményi bizalom rangsora az EU-25-ben (2004)

A korreláció azonban távolról sem tökéletes, részben azért, mert Görögország kilóg – míg a WGI alapján a 15. helyen áll, az intézményi bizalom közvetlen megkérdezéses vizsgálata alapján az 5., megelőzve Svédországot. Ez az eredmény jól rámutat az intézményi bizalom kérdőíves kikérdezésének problémájára: a szubjektív és objektív értékelés nagyon eltérhet egymástól. Egy kis javulás egy relatíve fejletlenebb országban nagyobb elégedettséget eredményezhet, mint egy jól működő rendszer

⁷ A felmérés elérhető: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb62/eb62_en.htm

tartósan jó működése. A WGI nagyobb súlyt ad a szakértői és üzleti véleményeknek, amivel ezeket a hibákat részben ellensúlyozza⁸.

Összegezve: elismerem, hogy az említett részben viszonylag egyszerű módszerrel különböztetem meg az alacsony és magas bizalmi szintű országokat, de más, kifinomultabb mutató használata sem okozna jelentős változást a csoportokban néhány határeseten (Belgium, Franciaország és Spanyolország) kívül, éppen ezért a levont következtetéseket sem befolyásolná érdemlegesen.

4. Halmai Péter bírálatában megfogalmazza azt, hogy korlátozott bizonyító erővel bír hat rövid, kvalitatív esettanulmány használata egy ilyen bonyolult téma vizsgálatában. Az esettanulmányokat Mihályi Péter még erőteljesebben kérdőjelezte meg, úgyhogy a kérdésre a Neki adott válaszomban visszatérek.
5. További megjegyzések. Köszönöm a hibajavításokat, egy esetleges magyar nyelvű könyvben ezeket mindenképpen felhasználom.

Válasz Mihályi Péter bírálatára

Mihályi Péter bírálata volt a legkritikusabb a három közül. A felvetései nagyon lényegesek, és válaszomban igyekszem megvilágítani a kutatás háttérét, motivációit és újszerűségét. A bírálat hat ponton kritizálja a disszertációt: 1. bizalom vizsgálata, mint hipotézis indokoltsága; 2. az összehasonlító esettanulmány, mint módszer; 3. mi értelmű ennek az egésznek innen Magyarországról; 4. a bizalom, mint magyarázótenyező; 5. a fejlettség, mint automatikus magyarázat a bizalomra; 6. alternatív magyarázatok lehetősége konkrét esetekre vonatkoztatva.

⁸ A görög példához hasonló anomáliával találkozhatunk Magyarország kapcsán is, ami szintén indokolja miért hasznos a WGI az érdekeltek véleményét nagyobb súllyal figyelembe vevő mutatója. A Társi 2013-ban a bizalomról végzett felmérésében kimutatta a politikai hovatartozás meghatározó szerepét az intézményi bizalom és a normakövetés szükségessége kapcsán: jobboldali kormány esetén a jobboldaliak jeleznek nagyobb bizalmat az intézmények iránt, baloldali kormányzás esetén a baloldaliak. Az intézményi bizalom pedig jó előrejelzője az arra való válasznak, hogy mennyire szükséges betartani a jogszabályokat. Ld. Társi (2013): *Értékek 2013 – Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról* alkotott vélemények alakulása Magyarországon. „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei” című kutatás 2013. évi hullámának elemzése. Budapest: Társi. Elérhető: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/2013/2013_zarotanutmany_gazd_kultura.pdf

1. A bizalom, mint hipotézis indokoltsága. A hipotézis még korábbi kutatásaimból ered, ahol az euró-övezet országaiban 1998 és 2005 között a szórás 56,1 százalékát magyarázó kapcsolatot találtam a demokráciával való elégedettség és a költségvetési hiány mértéke között. Néhány év elteltével 2007-ig tartó adatokkal később újra vizsgáltam a kapcsolatot, és ez a válság előtti időszakban folyamatosan erősödött, 57,4 százalékra. Az euró-övezet azért különösen érdekes a téma szempontjából, mert 1998-ra Görögország kivételével mindenütt 3 százalék alá csökkent a hiány. Ez egyes országokban így is maradt, más országokban viszont nem. Eközben mindegyik országra a Stabilitási és Növekedési Egyezmény vonatkozott, azaz a külső kényszer azonos volt, és a költségvetési teljesítményt a belső tényezők uralták. A demokráciával való elégedettség ebben a környezetben nagyon erős magyarázóerőt mutatott. Fontos hozzátenni, hogy ugyanebben az időszakban a legelterjedtebb magyarázat a költségvetési egyensúlytalanságok meghatározóiról, mely a költségvetési eljárási szabályok erősségére alapoz, csupán a szórás 37,6 százalékát magyarázta⁹.

A jelen kutatás motivációját két kérdés adta. Egyrészt az általam talált korreláció mögötti oksági mechanizmus feltárása, hiszen tudjuk, hogy két mutató együttmozgása még nem jelent oksági kapcsolatot. Másrészt pedig az is érdekes volt számomra, hogy ugyanebben az időszakban nem lehetett megfigyelni hasonló korrelációt Közép- és Kelet-Európában, és ez felvetette a miért kérdését. Ebből következik az a kérdés, hogy mikor nem határozza meg a bizalom a gazdaságpolitikát, azaz milyen peremfeltételei vannak az elméletnek. Ez Magyarország számára is rendkívül fontos kérdés, hiszen ha determinisztikusnak tekintjük az elméletet, akkor sok reménykedésre nincs okunk azzal kapcsolatosan, hogy itt valaha távlatos gazdaságpolitikát láthatunk. Mivel a kutatást a pénzügyi válság idején írtam, nehezen megkerülhető volt az a kérdés is, hogy mennyiben segít ez a fogalom megérteni a válságot.

2. Az összehasonlító esettanulmány, mint módszer. A kutatás célja tehát annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy hogyan és milyen feltételek mellett befolyásolja a rendszerszintű bizalom a gazdaságpolitikát. Azaz a bírálat felvetésével ellentétben a kutatás célja nem a hipotézis bizonyítása volt, hanem a tesztelése. Mivel oksági kapcsolatra kérdeztem rá, az esettanulmány módszere természetes módon

⁹ European Commission (2007): *Public Finances in the EMU 2007*. Brussels: Directorate General for Economic and Financial Affairs. 145. o.

adódott, hisz ez nem a kimeneteket hasonlítja össze, mint egy statisztikai elemzés, hanem azokat a folyamatokat vizsgálja, amelyek révén a kimenetek megvalósulnak. A peremfeltételekkel kapcsolatos kérdés megválaszolásához pedig kritikus volt azoknak az eseteknek a vizsgálata, ahol a kimenet más, mint ami a hipotézisből következik. Nyilván nem lett volna bonyolult bemutatni 6 olyan esetet – Görögország például ebben a kutatásban csak érintőlegesen szerepel – amikor nagyon szépen végig lehet követni az elmélet működését. Ez hibás esetválasztás lett volna, ami hamis eredményekre vezet – bár első pillantásra talán meggyőzőbb lett volna, mint a mostani eredmények. Ám már első megközelítésben is jogos lett volna az a kérdés, hogy mi történt Írországbán, Lengyelországban vagy Szlovákiában. És erre hamis lett volna az a válasz, hogy további kutatásokat igényelnek ezek az esetek. Mert a valós probléma ilyen típusú esetválasztásnál az, hogy nem a független, hanem a függő változó alapján választok esetet, amire utána ráerőltetem az elméletet. Ez súlyos módszertani hiba lett volna, akármennyi megerősítő esetet is találok a hipotézisre.

Az összehasonlító elemzéssel kapcsolatosan szintén kritika volt az, hogy nem lehet újat mondani, ha külföldről hozzuk a példákat. Ez valóban igaz lenne akkor, ha ugyanaz lenne a kérdésem, mint például az IMF ország-elemzéseinek – hogyan alakult a gazdaságpolitika, ez mennyiben sikeres, vagy milyen szerkezeti reformra lenne szüksége egy adott országnak. Számomra ezek a leírások csupán adatok, az én kérdésem egész más. Mi befolyásolja azt, hogy egy ország megfogadja vagy nem az IMF vagy az EU tanácsait, melyek általában a nemzetközi legjobb gyakorlatot tükrözik? A mostani kutatás kérdése a bizalom szerepét vizsgálja ebben a témakörben. Ez a kérdés a pénzügyekre vonatkoztatva nemzetközi szinten is újdonság, mivel két olyan területet kötök össze, amit együtt nem szoktak vizsgálni, mivel a szerzők nagyon eltérő problémákon dolgoznak. Akit a bizalom kérdése érdekel, az nem mélyül a például a költségvetési kiigazítások vagy a nemzetközi pénzügyek irodalmában, és ez fordítva is igaz.

A döntések hátterét pedig azért érdemes megvilágítani, mert egész más következtetésekre jutunk, mintha pusztán a nemzetközi legjobb gyakorlatra koncentrálnánk – például felismerjük, hogy a költségvetési tanácsok sikeres működése nem csupán a tanács működésének függvénye, hanem erőteljesen függ a politikai

osztály fegyelem melletti mögöttes elkötelezettségétől, mely pedig nem független a rendszerszintű bizalomtól.

3. Mi értelme mindezeket vizsgálni innen Magyarországról? A bírálóban megfogalmazott felvetések közül három dologban egyetértek. 1. Nagyon nehéz innen olyan eredményeket produkálni, ami áttör a nyugati szakma számára. 2. Valóban kényelmesebb és kockázatmentesebb más országokat vizsgálni, mint a sajátunkat. 3. Valóban Magyarország áll az elemzés középpontjában. Kutatóként engem leginkább mindig is az érdekelt, hogyan fejlődhetne Magyarország, hol vannak problémái gyökerei, és ezeknek mi a megoldásuk. Meggyőződésem, hogy mindezt nem lehet úgy megérteni, hogy kizárólag Magyarországot vizsgáljuk. Amennyiben csak a magyar fejleményeket vizsgáljuk, alternatív magyarázatok sora áll rendelkezésünkre– az intézmények minősége, a vezetők kvalitásai, a pártrendszer működése, a történeti tapasztalatok, a szocialista örökség vagy éppen a bizalom. Hogyan tegyünk különbséget a magyarázatok között, mikor mind ugyanarra az eseménysorra hivatkoznak?

A PhD munkámban a bizalom hiányának jelentőségét emeltem ki a magyar fejleményeket vizsgálva. Ezt megerősítette a már említett korreláció a demokráciával való elégedettség és a költségvetési teljesítmény között az euró-övezetben. A mostani kutatásban arra voltam kíváncsi, hogy milyen oksági mechanizmuson keresztül érvényesül ez a hatás, és milyen feltételek képesek ellensúlyozni. Az eredmények azt mutatják, hogy a bizalom egy fontos tényező másutt is, de nem kizárólagos meghatározója egy ország fejlődési pályájának, azaz lehetséges a kitörés a rövid-távú gazdaságpolitikák jelentette rossz körökből. Ami számomra a kutatás kapcsán hiányérzet mégis, hogy a bizalom hiánya önmagában nem magyarázza Magyarország régiós lemaradását az elmúlt évtizedben. Ennek magyarázatához további változók bevonása szükséges, amelyek ebben a kutatásban csak említés szintjén kerültek elő.

Bár a magyar esetet önmagában nem voltam képes teljes egészében elmagyarázni, csupán az elmélet egy extrém példajaként szerepel a könyvben, az Európai Unió más tagországainak vizsgálata nem tekinthető haszontalannak. Az elmélet alkalmazása más országokra, amihez nem annyira szoros a kötődés, mint a sajátunkhoz, sokkal nagyobb fokú objektivitást tesz lehetővé, és lehetővé teszi a tudásexportot – ha nem is olyan mértékben, mint a bírálóban említett szocialista rendszer kapcsán. Szintén lényeges,

hogyan az Európai Unió tagjai vagyunk, és ahhoz, hogy sikeresen vegyünk részt benne, nagyon fontos, hogy megértsük a többi ország szempontjait és problémáit, illetve elképzelésünk legyen az integráció jövőjéről. Nyilván ennek nem ugyanakkora a hatása, mintha Brüsszelben értekeznénk ugyanezekről a kérdésekről, de kell érteni az ottani vitákat ahhoz, hogy aktív szerepet tölthessünk be a döntésekben és ne csupán elszenvedői legyünk mások döntéseinek.

4. A bizalom, mint magyarázóváltozó. Mihályi Péter bírálatának legkritikusabb része a bizalom magyarázófaktoroként való használata illetve a peremfeltételek alkalmazása a hipotézistől való eltérő kimenetek magyarázatára. Először az utóbbiról beszélek, majd a bizalom formáiról.

A disszertációban egyáltalán nincs olyan feltételezés, hogy a bizalom egytényezős magyarázat lenne a gazdasági kimenetek alakulására. A disszertáció a rendszerszintű bizalom hatásmechanizmusát próbálja feltárni, de ez egyáltalán nem jelenti, hogy más tényezők nem befolyásolnák a kimenetet. Orvosi példával élve létezhet egy örökölt genetikai hajlam bizonyos betegségekre, de az, hogy valaki elszenvedője lesz-e egy adott betegségnek más tényezőktől is függ, például az életmódtól. Ettől függetlenül teljesen jogos kérdés vizsgálni a genetikai örökség hatását a betegség kialakulására – ahogy azt is, milyen feltételek mellett lehet elkerülni ilyen örökséggel a betegséget.

A társadalomtudományban a nagy rendszerek kimenetei komplex folyamatok együttes hatásából alakulnak ki, ahol egy tényező meghatározó lehet egyik esetben, és jelentéktelen más esetekben. A kimeneteket formálhatják exogén tényezők, melyek előre nem látható, külső sokkot jelentenek a rendszernek. Véletlen eseményeknek hatalmas jelentősége lehet egyfajta pillangóhatásként. A politikai, gazdasági, társadalmi rendszer vizsgálata éppen ezért nem hasonlítható egy laboratóriumi kísérlethez, ahol pontosan kimutatható, hogy mekkora a hatása a tesztelni kívánt szernek a kezelt és nem kezelt populációban – és ez a kísérlet tetszés szerint ugyanazon a módon megismételhető és ellenőrizhető. A társadalomtudományban a laboratóriumi körülmények rendkívül ritkák, és súlyos etikai szempontok szólnak a kísérletezés ellen – különösen makroszinten. Ebből kiindulva korlátozott számú ország vizsgálata alapján tudunk levonni óvatos következtetéseket bizonyos tényezők hatásáról, melyek érvényesülését számos más tényező akár kritikusan befolyásolhatja. A disszertációban ezt a gondolatot értem az alatt, hogy hajlamokról,

szabályszerűségekről és nem törvényekről beszélek¹⁰. A hajlamok pedig bizonyos feltételek mellett bontakoznak ki, melyeket a dolgozatban peremfeltételeknek nevezek. Az, hogy vannak ilyenek, nem érvényteleníti azt az állítást, hogy bizalmatlan környezetben van egy hajlam a rövid-távú döntéshozatalra. Ez analóg a fenti példára: azért mert nem következik be az a betegség, amire a genetikai örökség valakit hajlamosít, még nem jelenti azt, hogy a genetikai örökség lényegtelen kérdés.

A kérdés innen az, hogy hajlamosít-e bármire a bizalom vagy annak hiánya. Mihályi Péter számos példát sorol fel arról, hogy egymás mellett létezhet bizalom és bizalmatlanság, és a bizalomnak számos dimenziója létezik, pl. a rossz intézményi környezetben a családi kapcsolatok jelentősége felértékelődik amint azt Fukuyama bemutatta¹¹. Ez valóban így van, ebben nincs vita köztünk. A bizalom egy kapcsolati jellemző, mely fontos szerepet játszik az élet számtalan területén, a gazdaságon messze túlmutatóan. Éppen ezért kellett nagyon pontosan lehatárolni a kutatásban azt, hogy milyen típusú bizalomról beszélek. Ez pedig a rendszerszintű bizalom, ami elsősorban az intézményrendszerre vonatkozik illetve arra, hogy ennek az intézményrendszernek a szabályai a többi állampolgárnak mennyire formálják a viselkedését. Ez olyan típusú kérdéseket takar, minthogy a felek betartják-e a szerződéseket ismeretlenül is vagy esetleg privát kikényszerítési módszerek (pl. maffia) szükségesek hozzá; a polgárok befizetik-e az adókat adóellenőri ellenőrzés nélkül is, mert ez a norma; bíznak-e abban a háztartások, hogy érdemes megtakarítani, mivel erős a magántulajdon védelme, stabil pénz van forgalomban és biztonságosan működik a pénzügyi rendszer. Ezek mind sok-sok intézmény együttes teljesítményét tükrözik, ezért választottam olyan mérőszámot, ami az intézményekbe vetett általános bizalmat méri, nem pedig a rendőrségbe, bíróságba vagy adóhatóságba vetett bizalmat.

A politikatudományi irodalomban a legrövidebb, legegyszerűbb és leggyakrabban használt definíció szerint az intézményi bizalom egy „egyéni várakozás arról, hogy

¹⁰ Természetesen ezzel a meggyőződéssel nem állok egyedül. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg Kornai János és Jon Elster is a társadalomtudományok módszertanával kapcsolatosan. Ld. Kornai János (1993): *A szocialista rendszer: kritikai politikai gazdaságtan*. Budapest: HVG Kiadó. 45. o.; Elster, Jon (2007): *Explaining Social Behavior: More Nuts and Bolts for the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press. 34. o.

¹¹ Fukuyama, Francis (1996): *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity*. London: Hamish Hamilton.

egy intézmény jó kimenetet fog eredményezni”¹². A disszertációban ennél továbbmenve arról van szó, hogy a társadalmi szereplők (pl. háztartások, vállalatok, külföldi befektetők) szemében az intézményrendszer a közjót szolgálja pártatlan módon és ehhez a szolgálathoz a képességek is rendelkezésre állnak. Ebből a nézőpontból a bírálatban említett példa a családi bizalomról és a korrupcióról tisztán besorolható az alacsony bizalmi szint kategóriájába. Más kutatási téma esetén nyilván lehet téma az általános bizalom vagy a családon belüli bizalom hatásmechanizmusa, de az egy másik kutatás.

A bírálat szintén felveti a bizalom fogalmának normativitását – azaz az állampolgároknak valamely oknál fogva bízniuk kellene a kormányban és vezetőkben. Erről a legkevésbé sincs szó. Ha az adott kormány vagy vezető megbízhatatlan, akkor nagyon jól teszik a polgárok, ha nem bíznak meg benne. A bizalom kapcsán ezért nagyon fontos az intézményrendszer, mely alapot ad (vagy nem) a bizalomra. Az intézményrendszer pedig akkor ad alapot a bizalomra, ha a jogállamiság elve alapján, átlátható és pártatlan módon működik, ahol adott szereplők vagy hatalmi ágak túlkapásait más intézmények képesek megakadályozni. A fékek és ellensúlyok rendszerének megfelelő működése adhat tehát okot a rendszerszintű bizalomra, azaz egy olyan elrendezés, mely éppen az emberi természettel szembeni bizalmatlanságon alapul¹³.

5. Fejlettség-bizalom közötti kapcsolat. Balázs Péter és Mihályi Péter bírálatában is egyaránt előkerül a fejlettségi szint és a bizalom közötti kapcsolat – azaz a magas fejlettségű országokban magas a bizalmi szint. Bár ez a bírálatokban nincs részletesen kifejtve, ebből adódhat az a következtetés, hogyha magas szinten teljesít a gazdaság, akkor magától megteremtődik a bizalom – ami ebből a nézőpontból nem tekinthető önálló változónak és ezért vizsgálni sem szükséges. Önmagában az, hogy ez a két mutató korrelál egymással, nem mond ellen az állításaimnak, hiszen éppen azt próbálom bemutatni, hogy ennek a korrelációnak az egyik magyarázata a távlatos

¹² Levi, Margaret és Laura Stoker (2000): Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review of Political Science* 3: 475–507.

¹³ Itt természetesen nincs módom kitérni az alkotmányosság és jogállamiság bonyolult és vitatott fogalmaira. A kérdésről alaposan ír Tóth Gábor Attila (2012): Bizalom és bizalmatlanság egyensúlya az alkotmányos struktúrákban. Megjelent: Muraközy László szerk.: *A bizalmatlanság hálójában*. Budapest: Corvina Kiadó. 82-101. o. illetve Fleck Zoltán (2012): Bizalom és közintézmények. Megjelent: Muraközy László szerk.: *A bizalmatlanság hálójában*. Budapest: Corvina Kiadó. 115-139. o.

gazdaságpolitika. Ezen túlmenően azonban történtek kutatások azzal kapcsolatosan, hogy a bizalmat milyen tényezők formálják, melyek segítenek megválaszolni ezt a kérdést.

Medve-Bálint Gergely és Boda Zsolt már idézett cikke¹⁴ a jövedelmek hatását hasonlítja össze az intézményi bizalomra nézve Nyugat - illetve Közép- és Kelet-Európában. Az ezzel kapcsolatos irodalom áttekintése során a kapcsolat vitatott jellegét hangsúlyozzák, de saját vizsgálatukban komoly korrelációt találnak a GDP/fő szintjével. Azonban mikor egyéni szinten vizsgálják a bizalom egocentrikus mutatóját (azaz a nagyobb jövedelem nagyobb bizalommal jár), akkor érdekes eredményre jutnak: Nyugat-Európában ez a kapcsolat valóban így működik, azonban Közép- és Kelet-Európában nem: ott az alacsonyabb jövedelmű csoportok bizalma nagyobb, és a magasabb jövedelmű csoportok bizalma kisebb. Viszont mindkét régióban az intézményi bizalom leginkább a nemzetgazdasági teljesítmény szubjektív megítélésével és nem az egyéni jövedelmekkel korrelál elsősorban. Mindez azt jelenti, hogy önmagában a jövedelem nem határozza meg az intézményi bizalmat.

A fordított okság kapcsolata a WGI mutatók kapcsán is a viták középpontjába került. Kaufmann és Kraay tanulmánya¹⁵ azt a hipotézist vizsgálta, hogy a növekedés okozza a jó intézmények kialakulását, azaz a javulást a WGI mutatókban. Közel 160 ország vizsgálata alapján arra a meglepő következtetésre jutnak, hogy a növekedési teljesítmény éppenséggel komoly romlással jár együtt az intézményi minőségben. Ennek magyarázataként felvetik az állam foglyul ejtésének hipotézisét – azaz mikor a növekedés egy szűk elitet gazdagít, amely épp a rendszer torzulásainak haszonélvezője, akkor semmi oka arra, hogy olyan intézményeket hozzon létre, melyek pártatlanul, átláthatóan és számon kérhetően működnek, hisz ezzel saját hatalmát ásná alá. A szerzők ebből arra a következtetésre jutnak, hogy nem szabad hinni azt, hogy a fejlődés majd magától eredményezi az intézményi javulást – vagy éppen az intézményi bizalom növekedését.

¹⁴ Medve-Bálint Gergely és Boda Zsolt (2014): The Poorer You Are, the More You Trust? The Effect of Inequality and Income on Institutional Trust in East-Central Europe. *Czech Sociological Review*, 50(3): 419-453.

¹⁵ Kaufmann, Daniel és Aart Kraay (2002): Growth without Governance. *Economia*, 3(1): 169-229.

6. Konkrét kérdések. A bírálat számos példát hoz arra, hogy a bizalom csak látszólag magyaráz bármit, valójában sokkal egyszerűbb magyarázatokat adhatunk konkrét esetekre.

a.) A pénz kartalista felfogásának kritikájaként Mihályi Péter azt fogalmazza meg, hogy nem a bizalom, hanem az állami kényszer az, ami a pénzt pénzzé teszi – pl. adófizetésre alkalmasnak. Ez egy nagyon messzire vezető vita, ami csak közvetett módon érinti a disszertációm, ezért csak röviden válaszolok. A válságok irodalmából annyit tudunk, hogy egy valutaválság úgy szokott eszkalálódni, hogy az állampolgárok a zuhanó árfolyam láttán pénzüket egyre inkább kemény, értékálló valutára váltják, ugyanis abban bíznak, hogy az őrzi meg az értékét. A keményvaluta használata elterjedt magas és hiperinflációs környezetben is. Ez pedig arra utal, hogy mégsem csupán az állami kényszer határozza meg a pénzhasználatot.

b.) Szintén vitatja Mihályi Péter az adófizetés és a bizalom közötti kapcsolatot. Ez a téma is túl nagy ahhoz, hogy részletesen válaszoljak. Az adómorál kutatása egy világszerte elfogadott kutatási téma, a kiindulópontja pedig a következő: a racionális döntések világában a potyautas magatartásra való kísértés és a lebukás alacsony valószínűsége miatt az várható, hogy az emberek annyit csálnak az adókon, amennyit tudnak. Ehhez képest a befizetők aránya jóval magasabb, mint azt a lebukás valószínűsége alapján várhatnánk¹⁶.

Az, hogy az adófizetésben meghatározó szerepe van a bizalomra alapuló önkéntes teljesítésnek elméleti szinten két dologból következik: mennyire erős a morális késztetés az adók befizetésére illetve mennyire hiteles az adóhatóság arról, hogy be akarja és be is képes hajtani a kötelezettségeket¹⁷. Az első szempont kapcsán könnyen belátható, hogy nem lehet minden tranzakcióhoz adóellenőrt állítani, és a kényszernek nagyon komoly költsége van. Ezzel természetesen nem akarom azt sugallni, hogy a kényszer nem játszik szerepet, de azt igen, hogy nem játszik kizárólagos szerepet és az önkéntes teljesítésre való késztetés számít. A második

¹⁶ Andreoni, James, Brian Erard és Jonathan Feinstein (1998): Tax Compliance. *Journal of Economic Literature*. 36(2): 818-860.

¹⁷ Erre mutat rá Hellman, Joel és Daniel Kaufmann (2004): The Inequality of Influence. Megjelent: Kornai János és Susan Rose-Ackerman szerk.: *Building a Trustworthy State in Post-Socialist Transition*. New York: Palgrave Macmillan. 102. o.

megfontolás kapcsán lényeges, hogy az intézményi bizalom része az a kérdés is, hogy mennyire megbízható maga az adóhatóság – Görögországban például nem csak azért nem fizették be az adókat, mert gyenge volt rá a belső késztetés mivel úgy gondolták, az állam úgyis rosszul gazdálkodik a pénzzel, hanem azért sem, mert az adóhatóság tisztviselői lefizethetőek voltak.

A témáról rengeteg átfogó empirikus vizsgálat született¹⁸, amelyek azt mutatják, hogy az adók befizetése kapcsán az eredményeket szignifikánsan befolyásolják azon vélekedések, hogy az adófizetők pénzét az állam a közjó szolgálatára fordítja (nem pedig magáncélokra) illetve az adózók az adófizetési kötelezettséget méltányosnak ítélik meg. A témában az általam ismert legátfogóbb munka Valerie Braithwaite 365 oldalas könyve, aki az ausztrál adófizetők attitűdjeit elemezte a pszichológia és közgazdaságtudomány eszközeit felhasználva. Fő gondolata az, hogy az adófizetés során szemben állnak a racionális önérdék megfontolásai a közösséggel szembeni morális kötelezettségekkel. Az interjúk és kérdőíves felmérések során arra az eredményre jutott, hogy ebben a belső konfliktusban fontos szerepet játszik a demokráciáról alkotott kép: a rendszerrel szembeni kiábrándultság cinizmust eredményez és aláássa a morális érveket az adók teljesítésére¹⁹.

- c.) Görög-ír esettanulmány: ez már az értekezés után íródott, egy másik kutatáshoz tartozik, ami kitágítja az elemzés kereteit a Trojkával és a piaci szereplőkkel való kapcsolatra is. Itt a hangsúly kicsit más, mint a disszertációban. Egyszerűen azt akartam bemutatni, hogy a megszorítások mértéke nem független a szereplők közötti kapcsolatok minőségétől, és azok ellen a megközelítések ellen érvelek, amelyek a megszorítások mértékében látják a görög válságkezelés kudarcát ergo arra a következtetésre jutnak, hogy be kell őket fejezni. Itt a fő mondanó az, hogy az írek sokkal kisebb megszorítással sokkal nagyobb hitelességnövekedést értek el,

¹⁸ A frissebb munkák közül ld. például Kastlunger, Barbara, Edoardo Lozza, Erich Kirchler, Alfred Schabmann (2013): Powerful Authorities and Trusting Citizens: The Slippery Slope Framework and Tax Compliance in Italy. *Journal of Economic Psychology*, 34: 36-45.; Kogler, Christoph, Larissa Batrancea, Anca Nichita, Jozsef Pantya, Alexis Belianin, Erich Kirchler (2013): Trust and Power as Determinants of Tax Compliance: Testing the Assumptions of the Slippery Slope Framework in Austria, Hungary, Romania and Russia. *Journal of Economic Psychology*, 34: 169-180. Mindkét munka a bizalom és a kényszer hatásait igyekszik szétválasztani az adófizetés tekintetében és erős empirikus alátámasztást ad a bizalom szerepének.

¹⁹ Braithwaite, Valerie (2009): *Defiance in Taxation and Governance: Resisting and Dismissing Authority in a Democracy*. Cheltenham and Northampton, MA: Edward Elgar.

aminek magyarázata a tárgyalófelek közötti bizalom – ez pedig a gazdaságról alkotott hasonló elképzelések függvénye ami igaz mind a vezetőkre mind a társadalomra. A görögök esetében az állítás, hogy azért kellett ilyen hatalmas megszorítást végrehajtaniuk – ami utána valóban katasztrofális következményekkel járt – mert a válság előtt és a válságkezelés első fázisában is eljátszották a hitelességüket, és utána már csak egy rendkívül erős megszorítás révén voltak képesek fenntartani a finanszírozásukat. Ez a keret nem mond ellen annak, amit Mihályi Péter ír a piacgazdaság elfogadottságáról Írországban illetve a piacellenes pártok népszerűségéről Görögországban²⁰. A cikk csupán egy másik vitához szól hozzá, ami a megszorításokat látja a válságkezelés kudarcának okát, én ezt igyekszem cáfolni azzal, hogy a megszorítások endogenitására rávilágítok.

- d.) Devizahitelek kérdése: egyetértek abban, hogy ezt nem csupán a bizalom hiánya okozta, hiszen ahogy a bíráló helyesen kiemeli, ebben a történetben nagy szerepet játszik a túlzott bizalom – avagy tájékozatlanság és naivitás is. A történet megközelítését én a különféle szereplők motivációinak együttes elemzése révén teszem meg. Mire számítottak a bankok, amikor esetleg önrész nélkül jelzáloghitelt nyújtottak devizában? Mire számítottak a háztartások, amikor felvették a devizahitelt? Milyen okok vezették a kormányt abban, hogy nem szabályozta ezeket a hiteleket? A három szereplő együttes cselekedeteiből adódott a végeredmény.

Az első kérdésre a releváns választ részben az alacsony kamatokból fakadó globálisan magas kockázati étvágyban illetve az erkölcsi kockázat terén kell keresni, nem a bizalomban. A második kérdés valóban a kamatkülönbözet illetve a túlzott bizalom – vagy a pénzügyi tudatlanság története. Az általam vizsgált bizalom a harmadik kérdés megválaszolásában játszik szerepet. Empirikus elemzések²¹ alapján a magyar hatóságok tették a legkevesebbet azért a régióban, hogy visszafogják a devizahitelek terjedését. Vajon miért? Éppen költségvetési megszorítások voltak, amikor a hitelek biztosíthatták a jelenbeli jólétet. A PSZÁF a Pénzügyminisztérium fennhatósága alatt működött, mely nem kívánta ezt a

²⁰ Persze itt is hozzátehetjük, hogy pártos, korrupt intézmények mellett a piacgazdaság sem ugyanazt jelenti a két országban.

²¹ Bethlendi András (2011): "Policy Measures and Failures on Foreign Currency Household Lending in Central and Eastern Europe." *Acta Oeconomica*. 61. évf. 2. sz. 193-223. o.

fájdalom csillapító módszert visszafogni – a rövid-távú népszerűség kérdése itt jól kitapintható. A hatóságok motivációiról van némi empirikus adat személyes interjúkból²², de egyetértek abban, hogy ez még nem bizonyíték. Az érdekesség az, hogy ugyanezek a kérdések a balti államokban is előkerülnek, ahol a legkeményebb költségvetési megszorítások voltak, illetve az Egyesült Államok kapcsán is kimutatható az átváltás a jóléti juttatások és a hitelezés felfutása között²³. Amiről tehát magyar tekintetben sejtéseink lehetnek, azt más országokban is érzékelhetjük. Ez nyújt egyfajta alátámasztást ennek az értelmezésnek – annak elismerése mellett, hogy itt kétségtelenül nem lehet egytényezős magyarázatot adni.

Összegzésként: nagyon köszönöm Mihályi Péter kritikai észrevételeit, melyek révén rávilágíthattam a dolgozat alapvető módszertani és fogalmi feltevéseire. Tisztában vagyok azzal, hogy egy ilyen bonyolult probléma kutatása sok kérdésre ad okot, de remélem, a válaszaim meggyőzőek abban a tekintetben, hogy a téma ily módon való megközelítése a társadalomtudományok módszertani megfontolásai alapján indokolt.

Válaszom zárásaként ismételten köszönöm mindhárom bírálómnak a gondolatébresztő észrevételeket. A rendszerszintű bizalom hatásaival kapcsolatosan bőven van tere a további kutatásnak eltérő operacionalizációval és más módszertannal is. A válaszaimmal annyit remélem elértem, hogy bemutassam, hogy a téma és a kérdések érdekesek és relevánsak, és a területet érdemes tovább tanulmányozni. Ezt magam is folytatni fogom, és a három bírálat sok új szempontot adott ehhez a munkához, amit nagyon köszönök.

Budapest, 2015. február 16.

Győrffy Dóra

²² Ld. Szentkirályi Balázs (2011): "Ki a felelős a devizahitelezésért?" Index. hu, október 18. Elérhető: http://index.hu/gazdasag/magyar/2011/10/18/ki_a_felelos_a_devizahitelezesert/

²³ Prasad, Monica (2012): *Land of Too Much: American Abundance and the Parados of Poverty*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.